

Վ. ՊԱՐՍԱՄՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ՈՒՂԻՆԵՐԸ ՄԻՆՉԵՎ ԲԵՌԼԻՆԻ ԿՈՆԳՐԵՍԸ

Առաջնատպւորում ՀՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի
1946 թ. № 11—12 «Տեղեկագրից»

9/47.925/1 — 10809
 7-35 — Директор

Земельный участок
 для строительства

26/457 28/457 78.8
 24/12 27/12 61

9(47.925)1

ՅՈՒՆԻԿՈՍ Է 1967

Վ. Պարսամյան

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ ՄԻՆՁԵՎ ԲԵՌԼԻՆԻ ԿՈՆԳՐԵՍԸ¹

Հայկական հարցը մեր նոր պատմության հիմնական հարցերից մեկն է։ Անցյալում շատ է զբվել ու խոսվել այդ մասին։ Հայոց պատմության և ոչ մի հարց այնքան մեծ ուշադրության չի արժանացել թե՛ հայ, թե՛ օտար հեղինակների կողմից, որքան Հայկական հարցը։ Հայկական հարցի մասին խոսել ու զբվել են հայ, ռուս, եվրոպացի աչքի ընկնող հեղինակներ, տալիս ուղղության պատկանող հասարակական-քաղաքական գործիչներ։ Մեծ քանակությամբ գրականություն է ստեղծվել այդ հարցի շուրջը հայերեն, ռուսերեն և եվրոպական լեզուներով։

Հայկական հարցի շուրջը իր ժամանակին առաջ եկած մտքերի աշխույժ բախումը, գծախտաբար, ոչ բոլոր դեպքերում էլ ընթացել է այդ հարցի ճշգրիտ, գիտական լուսաբանության ուղղությամբ։ Այլ կերպ էլ լինել չէր կարող։ Լինելով ոչ միայն արտաքին՝ միջազգային դիպլոմատիայի, այլև ներքին պայքարի հարց, ընական է, նա չէր կարող զերծ մնալ միակողմանի և տենդենցիոզ մեկնաբանություններից։

Հայկական հարցը միջազգային դիպլոմատիայի պատմության մեջ մտել է որպես թուրքահայ հարց։ Եվ այդ այդպես է։

1878 թ. Սան-Ստեֆանոյի և Բեռլինի պայմանագրերով միջազգային գունաժողովում ստացած այդ հարցը անմիջականորեն վերաբերում էր միայն թուրքահայերին։ Սակայն, այդպես լինելով՝ հանդերձ, նա ընտել չէր սահմանափակվում թուրքահայ կյանքի շրջանակներում, նա դուրս էր գալիս այդ շրջանակներից և ընդունում էր համազգային գունաժողովում։ Այլ կերպ էլ լինել չէր կարող, քանի որ հայ ժողովրդի տարբեր հատվածները, մասնավորապես ռուսահայերը, ոչ միայն ազգային, կուլտուր-պրոտական հազարավոր թեկնածու, այլև քաղաքական կապերով սերտորեն կապված էին թուրքահայերի հետ և իրավացիորեն նրանց հարցի վրա նայում էին որպես իրենց սեփական հարցի վրա։ Այս իմաստով էլ, ըստ իս, պետք է դիտել Հայկական հարցը և զբանով բացատրել այն ընդհանուր հետաքրքրությունը, որ իր ժամանակին այն առաջ էր բերել բովանդակ հայության մեջ։

Ո՛րն էր Հայկական հարցի բովանդակությունը թուրքահայության և ինչ նպատակներ էին հետապնդում թուրքահայերը։

Հայկական հարցը թուրքահայության ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ թուրքահայերի, հիմնականում թուրքահայ գյուղացիության ազգային-ազատագրական և սոցիալական պայքարի մի հարց՝ ուղղված սուլթանական ազգամահողալական, դեսպոտիզմի ազգային և ֆեոդալական դատան ճնշման ու

¹ Զեկուցված է Հայկ. ՍՍՏ. ԳԱ Հասարակական գիտությունների բաժանմունքի դիտական սեկիայում 1944 թ. ապրիլի 15-ին։

հարստահարման դեմ: Թուրքահայերի նպատակն էր ազատագրվել ֆեոդալիզմի բարբարոսական ստագիալում գտնվող Թուրք փաշաների ու քուրդ բեգերի լծից, նրանց ոտքի տակ կորչելու վտանգից և միանալ իրենց ուսասնայ եղբայրներին հետ՝ ազգային միասնական ընտանիք կազմելու, ազգային ինքնուրույնություն ձևաք բերելու համար: Այս էր Թուրքահայ հարցի գլխավոր նպատակը, նրա բուն իմաստը:

Սակայն, ինչպես աշխարհում ամեն բան, Հայկական հարցն էլ, իր ներքին բովանդակությունից դատ, ուներ իր արտաքին կողմը, արտաքին բովանդակություն: Իրերի պատմական բերումով այդ հարցը, ինչպես, ասենք, սուլթանական լծի տակ հեծող հույներին, սերբերին, բուլղարներին հարցը այս ու այն չափով կապվում էր եվրոպական մեծ պետությունների արևելյան քաղաքականության, մասնավորապես Թուրքիայի նկատմամբ նրանց հետապնդած գաղութային, քաղաքականության շահերի բախման հետ: Հաշվառակ հայ ժողովրդի ցանկության և ի վնաս նրա շահերի, այդ պետություններից յուրաքանչյուրն աշխատում էր Հայկական հարցն օգտագործել իրեն քաղաքական նպատակների համար: Մեծ պետությունների գաղութային շահերի բախումը Թուրքիայում, անտարակույս, խիստ բացասաբար էր անդրադառնում Թուրքահայերի դրության, նրանց ազգային-ազատագրական պայքարի վրա: Այդ հանգամանքը մեծապես բարդացնում էր Հայկական հարցի բուժման ոչ միայն արտաքին, այլև ներքին պայմանները:

Հայ ժողովուրդը՝ առաջին հերթին Թուրքահայությունը, անկարող էր խուսափել Թուրքիայում ստեղծված միջազգային բարդ իրադրություններից: Առավել ևս նա չէր կարող լքել իր արգաթացի գործը՝ իր ազատագրության վեհ դադափարը և հաշվել սուլթանական դեսպոտիզմին կուլ դնալու վտանգի հետ: Նրան մնում էր ելք գտնել սուլթանական դեսպոտիզմի Սցիլլայի և իմպերիալիստական ուժերի թաքիքային արանքում:

Ո՞րն էր ելքը:

Պատմության ծայրը, նախորդների օրինակը թևադրում էին այդ ելքը: Իսկ Ռուսաստանի հետ միանալով էր, Ռուսաստանի օգնությամբ ապափնելը: Դրա մեջ էին տեսնում Թուրքահայերը իրենց փրկությունը, իրենց ապագան: Եվ բնավ էլ պատահական չէ, որ նրանք իրենց ազգային-ազատագրական պայքարը տանում էին նախորդների դժած և պատմական փորձով ստուգված ուղիներով, ուղիներ, որոնցով անցել ու իրենց փրկություն համար էլք էին գտել նրանց ուսանայ եղբայրները:

Ի՞նչ ուղիներ էին զբանք:

Հետադարձ ակնարկ նետենք և ծանոթանանք հայ ազատագրական շարժման դարգացման այդ ուղիների հետ:

Ինչպես հայտնի է, օսմանյան Թուրքիան իր նվաճողական պատերազմները շրջանում, 16-րդ դարից սկսած զավթել էր Հայաստանի արևմտյան ու հարավային մարզերը և, Արևմտյան Անդրկովկասի հետ, դարեր շարունակ պահում էր իր լծի տակ: Հայաստանի մնացած մասը, Արևելյան Անդրկովկասի հետ, գտնվում էր Մերձավոր Արևելքի երկրորդ հզոր բնապետության՝ շահական Պարսկաստանի տիրապետության տակ:

Մի քանի դար շարունակ հայ ժողովուրդը Անդրկովկասի եղբայրական ժողովուրդների հետ, անօրինակ ծանր կյանք էր անցկացնում Թուրք

վաշաների ու պարսիկ խաների լծի տակ՝ Տնտեսական, քաղաքական, ազգային և կրոնական ճնշումներն ու հալածանքները մի կողմից, պարսկաստանյան երկարատև ու դժման պատերազմները Հայաստանի տերիտորիայում մյուս կողմից, ծայր առափնյա բայթայի էին երկիրը, կործանման եզրին հասցրել ժողովուրդը՝

Հայ ժողովրդի ապրած այդ ծանր օրերը հետևյալ կերպ է նկարագրել 18-րդ դարի հայ ազատագրական մղքի մանրիֆեստի՝ «Նոր տեսության» որ կոչվի Յորդորակ-ի հեղինակ, բոցաշունչ հայրենասեր Մովսես Բաղրամյանը։¹

«Մ'չ քաղաքք, ոչ շէնք, և ոչ դղեակք ամբողջաց
մնացին՝ որք ոչ խորտակեալ քակտեցան.

դի միանգամայն, թէ գիւղօրէք՝ թէ աւանք և
աղաքակք վեր ի վայր կործանեցան. . .

«Բոլոր երկիրս մեր յանապատ զարձաւ,

«սամն աշխարհս մեր կորդացեալ խոպանացաւ,

«կարկաշանոս գետօրէքն մեր ողջոյն յարին փոխարկեցան»։²

Հայ ժողովրդի հերոս զավակները բազմիցս փորձել էին ազատագրվել պարսկական և օսմանյան դեսպոտիզմի լծից, 17--18-րդ դարերը հայ ազատագրական մղքի ու գործի մաքառման դարեր էին։ Բայց սեփական ուժերով միայն, այն էլ բաժան-բաժան արված, անհնարին էր թոժափել պարսկաստանյան հզոր իշխանությունների լուծը։

18-րդ դարի սկզբից հայ ժողովուրդը իր ազատագրական պայքարի բախտը սերտորեն կապում է ուսս մեծ ժողովրդի բախտի հետ։ Հայ ազատագրական շարժումների հիմնադիր, մեծ հայրենասեր Իսրայել Օրին 1701 թ. հիմք է դնում հայ-ոսմական ամուր բարեկամության։

Իսրայել Օրու ցանած սերմերը տալիս են իրենց պուռչները 1722 թվականին պարսկական և օսմանյան հաղիմակիչների դեմ առաջին անգամ զինված պայքարի դրոշմ են պարզում Օրու հայրենակիցները Զանգեզուրի և Կարաբաղի քաղաքի ժողովուրդը, հեշակավոր զորավար Դավիթ Բեկի և ուրիշների գլխավորությամբ, յոթ տարի շարունակ անհավասար, հերոսական կռիվներ էր մղում պարսկա-օսմանյան զավթիչների դեմ, հույս դրած Ռուսաստանի օգնության վրա։

Արտաքին և ներքին հանգամանքների բերումով Դավիթ Բեկի ապրա-տամբությունը պարտվում է։ Մակայն աղատատենչ հայ ժողովուրդը ցած չի դնում իր դինքը։ Ավելի քան մի դար մաքառելուց հետո, 1827 թվականին, Ռուսաստանի օգնությամբ, նա վերջնականապես թոժափում է պարսկական դեսպոտիզմի լուծը և անցնում Ռուսաստանի տերապետության տակ։

Նոր էրա է սկսվում հայ ժողովրդի պատմության մեջ։ Տնտեսական, քաղաքական և կուլտուրական զարգացման նոր հեռանկարներ են բացվում նրա առաջ։ Ծնվում է այդ էպոխայի եղիշեն՝ մեր մեծանուն բանաստեղծ, հայրենասեր, լուսավորիչ Ռաչատուր Արուստանը, որը և կանգնեցնում է հայ-ոսմական բարեկամության, ինչպես և իր էպոխայի ամենամեծ հուշարձանը՝ սրտաբուխ «Վերք Հայաստանի»-ն։

¹ Մովսես Բաղրամյան — Նոր տեսության — Նոր տեսության որ կոչվի Յորդորակ, Մազրա, 1772 թ., էջ 18—19։

Արտահայտելով իր ժողովրդի զգացմունքները, Արովյանն այդ հուշարձանի վրա գրողովում է հետևյալ անմահ խոսքերը՝ «Դժոխքի փանդվելը մեզավորենքի համար ևս զինը չէր ունենալ, ինչպես երևանու բերդի առնիլը (կարգա Հայաստանի անցնելը Ռուսաստանի տիրապետության տակ: Վ. Պ.) և այնքի համար. . . Քամի Հայաստանն իր փառքը կարցրել էր, քանի հայք իրանց գլուխն էին քրի տեղ թշնամու մեղ գցել, ևս օրը, ևս ուրախությունը չէին տեսել, չէին վայելել»¹ Ռուսահայերի օրինակը ուսանելի էր թյուրքահայերի համար: 1828—1829 թ.թ. ռուս-թյուրքական պատերազմի ժամանակ թյուրքահայերը ռուսահայ եղբայրներին օրինակով ոտքի են կանգնում՝ ռուսներին օգնությամբ ազատագրվելու: Օսմանյան ռուսակալության լծից: Նրանց ցանկությունը չի կատարվում: Շուրջ խնստուն հազար հայեր կամավոր կերպով գաղթում են Անդրկովկաս՝ մտնում ռուսական տիրապետության տակ:

1853—1856 թ.թ. Արևելյան պատերազմը նոր մղում է տալիս թյուրքահայերի ազգային-ազատագրական շարժումներին: Նոր բեկում է ակնվում մեր պատմության մեջ: Նրանք, ինչպես անցյալում, իրենց փրկության հույսը կապելով Ռուսաստանի հետ, ամեն կերպ աջակցում են Կովկասյան Ֆրոնտում գնեխալ Բեհրուլթովի գլխավորությամբ դործող ռուսական զորքերին:

Արևելյան պատերազմում Ռուսաստանը պարտություն է կրում: Թուլանում է նրա ազդեցությունը Թուրքիայում: Բայց չնայած դրան, չնայած Ռուսաստանի մրցակից եվրոպական մեծ պետությունների մախինաշիաներին, հայ ժողովուրդը հավատարմ է մնում հայ-ռուսական դարավոր բարեկամության որդիցիսներին:

19-րդ դարի 50—60-ական թվականներին թյուրքահայերի ազգային-ազատագրական շարժումները թևակոխում են նոր էտապ: Մի կողմից Արևմտյան Եվրոպայի (գլխավորապես Ֆրանսիայի) 1848 թ. բուրժուա-դեմոկրատական ռեոլուցիայի, և Իտալիայի ազգային-ազատագրական պայքարի (1859 թ.), իսկ մյուս կողմից ռուսական և արևելահայ ռեոլուցիոն շարժումների ազդեցության տակ, ազգային շարժման մեջ են ներգրավվում արևմտահայ դեմոկրատական ինտելիգենցիայի, արհեստավորության ու գյուղացիության նորանոր շերտեր: Անում է հայերի ազգային-քաղաքական գիտակցությունը, սրվում է արհեստավորության (էսնաֆներին) ու ամիրայության պայքարը (առանձնապես Պոլսում) և, որ գլխավորն է, աշխուժանում են հայերի ազգային-ազատագրական շարժումները սուլթանական դիսպոտիզմի դեմ:

Հայ ազատագրական շարժման այս էտապի ամենանշանակալից արտահայտությունը Ջեյթունի դյուղացիության 1862 թ. հերոսական ապստամբությունն էր: Հայ ժողովրդի հերոսական անցյալի փառահեղ դրվագներից մեկը, մի «փառավոր առեւտվատչյա հայկական ֆաշտարսություն», ինչպես կասեր մեր շնորհալի բանաստեղծ Սմբատ Շահադիրը: Ազատասեր զինվորացիք դիմված պայքարի օրինակ էին տալիս սուլթանական Թուրքիայի ազգային և ֆեոդալական կրկնակի լծի տակ տառապող հայ աշխատավորա-

¹ Խ. Արովյան—Էնտեր երկեր, հ. 1-ին, էջ 208, 1939 թ., Երևան:

թյանը՝ Հերոսական Չեյթունը նոր մղում էր տալիս հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումներին:

19-րդ դարի կեսերին թյուրքահայ աշխատավորության ազատագրական պայքարին օգնություն ձեռք է մեկնում ռուսահայ ռեզուցիոն դեմոկրատիան հանձին նրա առաջնորդ Միքայել Նալբանդյանի:

Լոնդոնի պրոպագանդիստների բարեկամը, Դերեքենի և Չերնիշևսկու գաղափարական ազդեցություն տակ, հայ ժողովրդի ազատագրությունը կապելով ռուս ժողովրդի ռեզուցիոն շարժումների հաղթանակի հետ, առաջին անգամ ձեռնամուխ էր լինում այդ շարժմանը մասնակից դարձնելու նաև թյուրքահայությանը: Նալբանդյանը ձգտում էր սերտ կապ ստեղծել ռուսահայ և թյուրքահայ ռեզուցիոն դեմոկրատական շարժումների միջև՝ մի կողմից և հայերի ու Ռուսաստանի ժողովուրդների ռեզուցիոն շարժումները միջև՝ մյուս կողմից: Այդպիսով, Նալբանդյանը հայ ժողովրդի ազատագրությունը ցարիզմի և սուլթանիզմի լծից կապում էր Ռուսաստանի ժողովուրդներին, առաջին հերթին ռուս մեծ ժողովրդի ռեզուցիոն պայքարի հետ: Իսկ հայ ժողովրդի ազատագրության մոտ ուղի էր՝ ռեզուցիոն-դեմոկրատական ուղի:

Իժմախտաբար հյուսիսի ցուրտը—ցարիզմը շուտ առեցրեց հայ ռեզուցիոն մտքի այդ դալար ծիլերը, և այն չկարողացավ անհրաժեշտ չափով աճել ու տարածվել:

Նալբանդյանի արևմտահայ բարեկամները՝ Սահիան Ոսկան, Հարություն Սրվանյան, Սերոբե Թազվորյան և ուրիշներ, կտրված լինելով Ռուսաստանի ռեզուցիոն շարժումներից, չկարողացան թյուրքահայ իրականությունից մեկ քայլով Նալբանդյանի սկսած գործը: Նալբանդյանից հետո ռուսահայ ռեզուցիոն-դեմոկրատական շարժման ազդեցությունը գնալով նվազեց թյուրքահայ (և ոչ միայն թյուրքահայ) ազգային-ազատագրական շարժման վրա:

Արևմտահայ կյանքում (գլխավորապես Պոլսում և Իզմիրում) 19-րդ դարի կեսերին նկատելի չափով աշխուժացավ բուրժուա-դեմոկրատական շարժումը: Այդ շարժումը գլխավորում էր արևմտահայ դեմոկրատական ինտելիգենցիան, և ոչ թե, ինչպես ընդունված է կարծել, առևտրական բուրժուազիան: Պայքարի գլխավոր հարցերից մեկը այնպես կոչված «Ազգային Սահմանադրություն» էր, որը տակավին 1850-ական թվականներից հրապարակ էին հանել Արևմտյան Եվրոպայում կրթություն ստացած և 1848 թ. ռեզուցիոնային օրերն ապրած մի խումբ աչքի ընկնող հայ մտավորականների՝ Ռուսենյան, Սերվիշե (Սերոբե Վիշինյան), Օռյան, Պալյան և ուրիշների: Ուշադրով է, որ հայ սահմանադրականներից ոմանք հետագայում ակտիվ մասնակցություն ունեցան Բուրժուական Սահմանադրության հայրը՝ Միդհատ փաշայի հրապարակ հանած Սահմանադրության (1876) մշակմանը:

Ազգային Սահմանադրության համար մղվող պայքարը իր էությունով դեմոկրատական, պրոգրեսիվ պայքար էր՝ ուղղված ամիրայություն, կղերականության և սուլթանական ռեժիմի դեմ: Ուշադրով է, որ այդ պայքարում սահմանադրության կողմնակիցները որոշ հաջողություններ են ձեռք բերում: 1860 թ. մայիսի 24-ից սկսում է գործադրվել Ազգային

Սահմանադրությունը, իսկ 1863 թ. մարտի 17-ին այն վավերացվում է Բ. Դռան կողմից:

Թուրքահայ Ազգային Սահմանադրությունը իրականում, իհարկե, սահմանադրություն չէր: Դա ավելի շուտ ժայ համայնքի մի ստատուտ, կանոնադրություն էր, ինչպես իր ժամանակին նկատել է միջազգային իրավունքի մասնագետ Ռոլին ժաքմենը:¹ Դա չէր ապահովում և չէր կարող ապահովել թուրքահայերի իրավունքները: «Այստեղ ամեն ինչ կար, —ասում է նույն հեղինակը,— բացի մի հոգվածից, որի վրա հայը կարողանար հենվել, որպեսզի քուրդը չխլեր նրա ոչխարները, բայց չբռնաբարեր նրա աղջիկներին և չավերեր նրա հողը, հարկահավաքը երկու կամ երեք անգամ չպահանջեր միևնույն հարկը, մի խոսքով՝ ամեն ինչ կար, բացի մի այնպիսի կարգադրությունից, որն իրոք երաշխեք լիներ թուրքական կառավարութեան կամայականության դեմ»:²

Ազգային Սահմանադրությունը, համենայն դեպս, եթե «օղային մի ամբողջ» չէր, ինչպես, ծայրահեղության մեջ ընկնելով, որակում էր Գրեգոր Արծրունին, ապա նա ի վիճակի էլ չէր պաշտպանելու թուրքահայերին օսմանյան կառավարութեան հարստահարություններից: Հային կազմալուծում են, հարստահարում են, չարչարում են, ծեծում են, անպատվում են — ո՛ր է ստիճանադրությունը, որ պետք է պաշտպաներ նրան, գրում էր Գրեգոր Արծրունին:³

Տակավին 1861 թվականին Միքայիլ Նալբանդյանը երկու խոսքով բնութագրել է Ազգային Սահմանադրությունը՝ ասելով. «Դա մի անուն է, որ անիմաստ է քե հայ ազգի և քե այն կանոնադրության իսկ վերաբերյալ»:⁴

Չպետք է մոռանալ, որ սուլթանի կառավարությունը, իր ժամանակին, այդ էլ շատ էր համարում հայերի համար և այն, ինչպես սաղաղամ (մեծ վեզիր) Ալի փաշան է արվում, փաստորեն դարձրել էր «քառակուսի անիվ», որպեսզի երբեք չկարողանար տեղից շարժվել:

Եվ ոչ միայն այդ Առաստաղի հայերի յուրաքանչյուր քայլը իրենց ազգային իրավունքների պաշտպանության, իրենց անտեսական, կուլտուրական կենսական պահանջների բավարարման ուղղությամբ հանդիպում էր տիրող ռեժիմի ուժեղ դիմադրության: Իսկ երբ հայերը հարկադրված էին լինում դիմելու եվրոպական մեծ պետությունների օգնության (այդպես վարվեցին, օրինակ, ղեկավարելով 1862 թ. ապստամբության ժամանակ, Կարապետ վ. Շահնազարյանի միջոցով օգնություն խնդրելով Ֆրանսիայի կայսր Նապոլիոն 3-րդից), ապա, որպես կանոն, նրանց այդօրինակ քայլերին հետևում էին ավելի խիստ ճնշումներ ու հալածանքներ:

Այսպիսով Եվրոպայի ու Ռուսաստանի բուրժուազիական կառավարող շարժումները էպոխայում իրենց վերելքն են ապրում նաև հայերի ազգային-դեմոկրատական շարժումները: Ֆեոդալական թուրքիայի հետախնաց իրականության մեջ տեղի ունեցած հայկական այդ շարժումները իրենց բնույթով ազգային-ազատագրական, պրոգրեսիվ շարժումներ էին:

¹ М. Г. Роден-Жакмен, Армения, армяне и „трактаты“, перевод с французского О. Х. А., 1896, Москва, 18.

² Նույն տեղ, էջ 19:

³ «Մշակ», 1876 թ., № 45:

⁴ Մ. Նալբանդյան — «Անտիպ երկեր», էջ 55:

Վ. Ի. Լենինը «Под чужим флагом» վերնագրով 1917 թ. հրատարակած հոդվածում խոսելով պատմության պերիոդիզացիայի մասին՝ 1789 թ. Ֆրանսիական բուրժուական ռևոլյուցիայից մինչև 1871 թ. Ֆրանս-պրուսական պատերազմը համարում է բուրժուազիայի վերելքի և ֆեոդալիզմի տնկման շրջան, ընդհանրապես բուրժուա-դեմոկրատական և մասնավորապես ազգային-բուրժուական պրոգրեսիվ շարժումներ շրջան¹։

Լենինյան այս պերիոդիզացիան, մեր կարծիքով, ամբողջությամբ վերաբերում է նաև հայերի ազգային-ազատագրական շարժումներին, և այդ լույսի տակ այսուհետև մենք պետք է գնահատենք մեր ազգային շարժումները։

19-րդ դարի 70-ական թվականներից հայ ազգային-ազատագրական շարժումների պատմության մեջ նոր շրջան է սկսվում։ Դա Հայկական հարցի այսպես կոչված շոնդալից շրջանն էր։ Պատմական-ժամանակագրական տեսակետից դա համընկնում էր մի կողմից Թուրքիայի լծի տակ ճնշվող բալկանյան ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումների աշխուժացման, իսկ մյուս կողմից «Թուրքիայի ժառանգության» համար իմպերիալիստական պետությունների միջև մղվող պայքարի սրման հետ։

Բնական է, հայերը չէին կարող անտարբեք մնալ տեղի ունեցող իրադարձությունների հանդեպ։

Հայ ժողովրդի դանաղան շրջաններում ամենուրեք նոր աշխուժով սկսում է արծարծվել Հայկական հարցը։ Ժամանակակից հայ մամուլը աննախընթաց ուղարկություն է նվիրում այդ հարցին։ Նշվում են հարցի լուծման տարբեր ուղիներ։

Արևմտահայ դեմոկրատական ինտելիգենցիայի ինքնատիպ ներկայացուցիչներից մեկը՝ Մաթևոս Մամուրյանը, Զմյուռնիայում ապագրվող իր թերթում անդրադառնալով այդ հարցին, գրում է.

«Մեզ վիճակակից ժողովուրդներն դարձու շարժումներն շատ հեռու մնացած ենք...»

Հուսալ, որ օտար ազդ մը Հիսուսի ըբած հրաշքը պիտի դործեն՝ ցնորք է։ Սղասել, որ արտաքին փրկիչներ գան և հայ ժողովրդյան սև պատանքը քակեն՝ հիմարություն է։ Հեք և ստրուկ ժողովրդյան մը առաջին և միակ ազատարարն ինքն է, իր աշխատությունն է, իր ներքին ուժն է, իր լույսն, միությունն ու հաստատ կամքն է...

Քանի քանի դարավոր թշնամիներ կան մեր առջևը. չքավորություն, նախապաշարում, տգիտություն, հարստահարություն, բռնություն...

— Ինչպե՞ս պետք է դուրս գալ այդ ծանր դրությունից։ Ի՞նչ միջոցներով պետք է հասնել առաջագրված նպատակին, հարցնում է Մամուրյանը և պատասխանում. «Միջոցներ շատ կան, սակայն անհրաժեշտ միջոցները, որ կրնան հետզհետե զարգանալ, արդյունավորելու համար մանավանդ միություն պետք է, միություն մպատակի, միություն ուժերու, միություն գործողությամբ։ Այս միությունն ալ կիրադործի ընկերություններով, որոց ամեն դասու հայք պարտին մասնակցել»²։

Ոստիկով ճնշված ժողովուրդներին ազատության և մեծ պետությունների քաղաքականության մասին, Մամուրյանը գրում է. «Մեծ պետու-

¹ В. И. Ленин, т. XVIII, стр. 108—109.

² «Արևիկյան մամուլ», 1876 թ. հունվար, էջ 6—8, ընդգծումները բնագրինն են։ Վ. Գ.

թյանց մեջ ազդեցրը դեռ իրենց ճակատագրին տերը չեն և կենդանու քաղաքակրթության մը ծուղակն ընկած են։ Այս քաղաքականությունը՝ հանրազգային իրավանց, ճնշյալ ժողովրդոց պաշտպանության և ազատության, հարստահարությանց բարձման խոշոր խոշոր բառերով ասպարեզ կիջնեն... մեկ ձեռնով խաղաղության ձիթենիի ուտ բռնած է, մյուս ձեռնով դյուրավառ խնդիրներու վրա վառող կցանն... Այստեղ կարձակե ստրուկը, այնտեղ դանի կկապի ու կկեղծե, տեղ մը ազատություն կբաշխե, ուրիշ տեղ շղթաներ կդարձնե, վասնզի ժողովուրդները դեռ իրենց ճշմարիտ շահուց անտեղյակ են, թույլ կտան, որ կառավարությունները զիրենք պատրեն և իրենց անվամբ անիրավություն և բռնություն գործեն, եվրոպա իր բնական կայանը դեռ չգտավ...

«Մինչև որ քաղաքական հավասարակշռություն ըսվածը ժողովրդոց մատայն, բարոյական, անտեսական դաշնավարության վրա չհիմնվի, մինչև որ արդարության միօրինակ բաշխման և ազատության մեջ չկայանա, մինչև որ արթուն այլ ճնշյալ, լուսամիտ այլ գերի ժողովրդոց վերականգնություն չհաստատվի, աշխարհիս խաղաղությունը հանելուկ պիտի դառնա և նենգադիւր զիվանագիտության մը շինածն ազգաց անտես առնելով իրավունքն ու երբեմն արդար ցատուժը պիտի կործանեն ապագային մեջ»¹։

Այսպիսով, Մամուրյանը թուրքահայերին կոչ էր անում սեփական ուժերով կազմակերպված պայքարի դուրս գալ չքավորության, խավարի, բռնության դեմ, իրենց ազատագրության հույսը իրենց վրա դնել, առանց սպասելու, թե արտաքին փրկիչներ կգան, ինչպես ինքն է ասում, «հայ ժողովրդյան սև պատանքը կբալկեն»։

Մամուրյանը դեմ էր մեծ պետությունների միջամտությանը՝ նրա կարծիքով թուրքահայերի ազատության գործում որոշակի դեր պետք է կատարեին ոչ թե արտաքին, այլ ներքին ֆակտորները։

Մամուրյանը մերժում էր Գրիգոր Արծրունու և նրա «Մշակ»-ի ռուսական օրինադրության։ Արծրունու դեմ մղած պղծմեկայի ժամանակ նա ձեռք էր մեկնում ազգային պահպանողական դեմոկրատներին (Մերենց և ուրիշներ), չբաժանելով հանդերձ նրանց տեսակետները մի շարք հիմնական հարցերում։

Այսպես, օրինակ, իր թերթում տպագրելով Մերենցի պատասխանը «Մշակ»-ում տպագրված Մելիքզադեի (Բաֆֆու) հոգվածի դեմ, Մամուրյանը հետևյալ շատ կարևոր վերապահումն է անում։ Մերենցը առաքելով Արծրունու և Բաֆֆու ապստամբական կոչերի, մարտական գործելակերպի դեմ, գրում է. «Մեմե կազմեմ, որ ամեն հեղափոխություն վերն գա և ոչ վարնեմ, վարեն եկած հեղափոխությունը (թե որ հաջողին ալ) այնչափ աղետք, այնչափ թշվառություն ունին և այնչափ արյուններ առիթ կլինին և հայոց ազգն այնչափ քիչ արյուն ունի յուր երակներուն մեջ, որ իր կարողությունն վեր է այդ մասին չուայլ լինել և ընդհակառակն, վերեն եկած հեղափոխությունը միշտ հաստատ են և երբեք այն արյանց գնելով չեն լինիլ»²։

Մերենցի այս ակնհայտ ռեֆորմիստական տեսակետի դեմ Մամուրյանը

¹ Արևելյան մամուլ, 1876 թ., հունվար, էջ 28։

² Արևելյան մամուլ, 1876 թ., հոկտեմբեր, էջ 249—350, քնդգծումը մերն է։ Վ. Գ.

գրում է հետևյալ խմբագրական ծանոթությունը. «Ներքի մեղքնել, որ այս մասին մեծապատիվ նամակագրին հետ տարակարծիք կդառնվինք: Այդ դեպքումն ամեն տեղի ու պարագայի չկրնար հատկանալը»:

Մամուլյանը արևմտահայերի ազգային-ազատագրական և լուսավորական շարժման կարկառուն դեմքերից մեկն էր: Խրվմյանի, Սրվանձոյանի, Մերենցի և ուրիշների նման նա իրեն ազատական նվիրել էր Հայկական դատի պաշտպանությանը: Հայկական հարցում Մամուլյանը ինքնուրույն դիմ էր տանում և չէր բաժանում ոչ ռուսոփիլիներին, ոչ ռադիկալներին և ոչ էլ «թուրքոփիլներին» տեսակետները: Ճիշտ նշելով ժողովրդի ուժերի համախմբման, սեփական պայքարի միջոցով ազատություն նվաճելու անհրաժեշտությունը, այնուամենայնիվ նա չկարողացավ ըմբռնել Հայկական հարցի դիպլոմատիայի զսպանակները, նրա լոգիկան: Մամուլյանը չկարողացավ ըմբռնել Հայկական հարցի ներքին և արտաքին բովանդակությունը՝ իր գիտելիքի, ուստի և ի վեճակի չեղավ իր ժամանակին ճիշտ ուղի նշել նրա լուծման համար:

Ճիշտ առարկելով Մերենցի ընդհանուր քաղաքականության հարցերում, Մամուլյանը, սակայն, անդլիական կոնսերվատիվ դեմոկրատների ազդեցության տակ, անհետևողականություն էր հանդես բերում, նահանջում էր իր ուղիքի վրա դեմոկրատական դիրքերից: Թուրքահայերի ազգային-ազատագրության հարցում: Դեմ դուրս գալով մեծ պետությունների միջամտության, հայերի ազատագրությունը հիմնականում կապելով ներքին ֆակտորների հետ, ինչպես ինքն է ասում, «Մահու և կենաց խնդիրը մը զարձած ազգային առաջադիմության և ազգային վերաշինության հետ, այնուամենայնիվ նա որոշ հույսեր էր կապում նաև «բարեխոս» կառավարության արքունի և վարչական ռեֆորմներին հետ:

Հայ հասարակական մտքի և հասարակական հոսանքների բաղմամբիվ այլ ներկայացուցիչներ ու օրգաններ ևս, 1870-ական թվականներից սկսած, մեծ հետաքրքրություն են ցույց տալիս Հայկական հարցի նկատմամբ: Անդլոփոկասում, Ռուսաստանում, Թուրքիայում, Եվրոպայում և այլուր ամենուրեք հայկական շրջաններում մեծ աշխուժով սկսում են արժարձել այդ հարցը: Զանազանակերպ միջոցներ, տարբեր ուղիներ են նշվում Հայկական հարցի լուծման համար: Ի դեպ, հեշտ էլ չէր միանգամից ճիշտ կողմնորոշվել այդ հարցում: Հայ ժողովրդի նոր պատմության մեջ, ավելի քան որևէ այլ հարց, Հայկական հարցը կապված էր տրտաքին և ներքին զօվարությունների հետ, նա մեր ժողովրդին հուզող ամենաբարդ ու ամենալճճված հարցերից էր:

Եվ ահա, ասպարեկ է իշխում նշանավոր հայ հրապարակախոս Գրիգոր Արծրունին իր «Մշակ»-ով («Մշակ»-ը սկսում է լույս տեսնել 1872 թ. հունվարի 1-ից), Հայկական հարցի մասին իր համարձակ տեսակետներով:

1875 թվականից սկսած գրեթե իր ամբողջ ուշադրությունը նվիրելով Թուրքահայերի ազատագրության հարցին, կարճ ժամանակամիջոցում նա մի ամբողջ շարժում է առաջ բերում ռուսահայ և Թուրքահայ հասարակական շրջաններում: Արծրունին և «Մշակ»-ը աննախընթաց թափով առաջ են մղում Հայկական հարցը:

Բալկանյան ժողովուրդները ազգային-ազատագրական շարժումները և նրանց նկատմամբ Ռուսաստանի բռնած նպաստավոր դիրքը ոգեշնչում են Արժրուհուն և Թուրքահայերի ազատագրության շահախնդիր բոլոր հայ հայրենասերներին:

1875 թ. Բոսնիայի և Հերցեգովինայի, 1876 թ. Սերբիայի և Բուլղարիայի ապստամբությունները սուլթանական լծի դեմ՝ պայքարի են կոչում այդ նույն լծի տակ տառապող հայ ժողովուրդին: Արևելյան հարցը վերստին կանգնում է մեծ պետությունների ուշադրության կենտրոնում: Արևմտա-եվրոպական և ուսական մամուլը լայնորեն սկսում են քննարկել այդ հարցը:

Դրեդոյի Արժրուհին և նրա համախոհները նույնպես «Մշակ»-ում բազմաթիվ հոդվածներ են նվիրում Արևելյան հարցին, դրա հետ կապելով նաև Հայկական հարցը:

«Ամբողջ տարի է արգեն, պիտի է Արժրուհին, որ թե՛ եվրոպական հասարակական կարծիքը, թե՛ ընդհանուր քաղաքականությունը զբաղված են Արևելյան հարցով...»

Քրիստոնյա ազգերի անունները, որք ապստամբված են Թուրքաց անտանիկ լուծի դեմ, հիշվում են յուրաքանչյուր լրագրում... Միայն մի ազգի անունը ոչ մի տեղ չենք պատահում՝ ոչ լրագրից, ոչ լրագրից, ոչ զինվորական թղթերում, ոչ էլ առօրյա խոսակցության մեջ: Իսկ այդ ազգը, հայերը, փոքր ազգ չեն: Մոտ երեք միլիոն քրիստոնյա ժողովուրդ, Թուրքաց տերությունը հպատակ, նույնքան և գուցե ավելի թշվառ գրություն մեջ է գտնվում, քան թե սլավոնական ազգերը»¹:

«Մշակ»-ում Արժրուհին ապագրում է դոկտոր Սպանդար Սպանդարյանի «Արևելյան խնդիրը և հայերը Թուրքիայում» ընդարձակ հոդվածը, որտեղ հեղինակը գրում է.

«Արգեն մեկ տարի է, որ Բալկանյան թերակղզում քրիստոնյա ազգերը դենքը ձեռներին մարտնչում են յուրյանց ազատության համար: Ամեն տեսակ չարաչար նեղությունների ընդդիմանալով՝ լավ են համարում պատերազմի դաշտում մեռնել, քան թե կրկին օսմանյան տերության ծանր լուծի տակ մանել, որտեղ մարդը զուրկ է ամենհասարակ մարդկային իրավունքներից՝ նա կրում է մարդ անունը իբրև ծաղր միայն»:

Այնուհետև խոսելով հայերի մասին, Սպանդարյանը գրում է. «Ոչ մեկ քրիստոնյա ազգ կա Արևելքում, որ այնչափ հալածանքի, նեղությունների ենթարկված լինի, ինչպիսի է մեր թշվառ հայոց ազգը... Հայերը կրում են դառն սարկություն լուծը. անտեր ու անօգնական է հայոց ազգը Թուրքիայում...»

Ինչ կա ավելի բարձր, ավելի սուրբ, քան թե յուր անձը, յուր պատիվը պաշտպանել, թե այդ ևս մարդը յուր կյանքով վճարել... Հայերի համար օտարը ծածկու չէ, որ իրանք կուլ տան: Եթե հայերը ուզում են մարդավայել կյանք վաճեն և խողաղ ապրեն, պետք է իրանց շրջապատող ազգերից պառվված լինեն»²:

Այս նույն ոգով են համոզված Պարսկաստանից Մելիքզադեի-Ռաֆֆու

¹ «Մշակ», 1876 թ., հունիսի 1, № 24, ընդգծումները բնագրին են: Վ. Պ.

² «Մշակ», 1876 թ., № 24 և 25:

զբաժնե նամակները, որոնք Արծրունին սիրով ապագրում էր իր թերթում, և ՄՂշակ-ի մի շարք ուրիշ աշխատակիցների թղթակցությունները:

Արծրունին և նրա համախոհները, հաշվի առնելով թուրքահայերի դրուձյունը, նրանց ղեկ ուժերն ու կարողությունները, ինչպես և անցյալի փորձը, գտնում էին, որ թյուրքահայերը առանց զբաի օգնության, սեփական ուժերով միայն, չեն կարող ազատագրվել սուլթանական զենադատիզմի լծից, թուրք փաշաների ու քուրդ բեկերի հարստահարություններից:

Արծրունին չէր կասկածում, որ ռուսահայերը օգնության ձեռք կսեկնեն սուլթանական լծի տակ հեծող իրենց եղբայրներին, բայց նրա կարծիքով այդ էլ բավական չէր թուրքահայերի փրկության համար: Անհրաժեշտ էր ավելի մեծ, ավելի հզոր ուժի միջամտություն: Ուստի Արծրունին ավելի համարձակ, ավելի վճռական, քան որևէ մեկը իր ժամանակին, խարազանելով սուլթանական բարբարոսական ֆեոդալական կարգերը և նրան այս ու այն նկատառումներով «պաշտպան» կանգնած եվրոպական մեծ պետությունների քաղաքականությունը, վերստին առաջ էր քաշում ռուսական օրիննտացիայի հարցը:

Թուրքահայերի ազատագրությունը սուլթանական զենադատիզմի լծից Արծրունին կապում էր Ռուսաստանի օգնության հետ:

Կասկածից վեր է, որ Արծրունին և նրա կողմնակիցները Ռուսաստանի ցարական կարգերի երկրպագուներ չէին, ճիշտ այնպես, ինչպես անտի-ցարական դիրքերի վրա կանգնած Մամուրյանը, Կարապետ վ. Շահնազարյանը, Մերենցը և ուրիշները սուլթանական ղեկավար երկրպագուներ չէին: Եթե այդ այդպես է, իսկ դա անպայման ճիշտ է, ապա ինչն էր Արծրունուն և հայ-հասարակական բոլոր պրոգրեսիվ ուժերին մղում զնայի ռուսական օրիննտացիա, ընդդեմ սուլթանական զենադատիզմի: Անա այս հարցն է, որ մեր թե հին և թե նոր մերնդի ուսումնասիրողներից շատերը ճիշտ չեն ըմբռնել և պատմական, իրականությունից հեռու գնահատականներ տվել ժամանակակից պատմական զեպքերին ու դեմքերին:

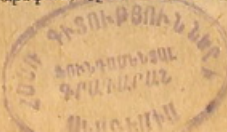
Ռուսական օրիննտացիան, ինչպես 18-րդ դարում և 19-րդ դարի սկզբին կիսում,՝ այնպես էլ 19-րդ դարի երկրորդ կիսում, բխում էր հայ ժողովրդի կենսական շահերից և համապատասխանում նրա ճնշող մեծամասնության ցանկությունը:

18—19-րդ դարերի հայ հասարակական մտքի ու հայ ազատագրական շարժումների բոլոր այն մեթոդաբանությունները, որոնք հայ ժողովրդի ազատագրությունը պարկեպակեց և օսմանյան զենադատիզմի լծից՝ կապում էին Ռուսաստանի հետ, նրանք արևմտալուսում էին հայ ժողովրդի ձգտումներն ու ցանկությունները:

Սա լուկ խոսք չէ, սա ղեկ իրականություն է:

Արծրունին, Բաֆին, Մկրտիչ Փոքրեզալյանը, Արփիար Արփիարյանը (Հայկակ), Արսեն Թոխմախյանը և մեր ժողովրդի բոլոր մյուս առա-

¹ Այդ մասին տես մեր «Ցարիզմի զաղուժային քաղաքականությունը Հայաստանում աշխատություններ, մաս II, 1940 թ., Արմֆան, էջ 11—12, 16—17, 103—108 և այլն:

Զափոր մտածողները, թուրքահայերի բախտը կապելով Ռուսաստանի հետ՝

ա) հետևում էին մեր մեծ նախնիներին՝ Իսրայել Օրու, Իսաիի Բեկի, Հովսեփի Էմիլի, Մովսես Բաղրամյանի, Շահամիր Շահամիրյանի, Աթուշյանի, Նալբանդյանի և ուրիշներին օրինակելու նրանք հաջվի էին առնում պատմության գրասերը, հայ ժողովրդի մի մասին՝ պարսկական ղեկավարությամբ լծից ազատագրվելու և Ռուսաստանի հետ կապվելու դրակտն նշանակութայինը:

բ) Ռեզնդերում էին պատմական պրոպերետի ձայնին, նախընտրում էին նորը հինից, պրոպերետը ռեգրեսից:

Հաջիվ թե հարկ լինի ապացուցելու, որ Ռուսաստանը միշտ էլ աղետաբեր էր, քաղաքականապես և կուլտուրապես բարձր է եղել թուրքիայից: Բալական է միայն նշել այն մեծ լուծման, որ համաշխարհային կուլտուրայի զանաքարան էր մուծում ռուս ժողովուրդը ի զեմս Լոմոնոսովի, Գրիբոեդովի, Պուշկինի, Լեբոմոսովի, Դոբուլին, Բելինսկու, Ջերնիշևսկու, Դլինկայի, Սեչենսկի, Տոլստոյի և շատ ու շատ ուրիշների, որպեսզի հիմնավորք կուլտուրական մի ժողովուրդ, ինչպիսին հայ ժողովուրդն է, գերադասեր լինել այդպիսի մի ժողովրդի հետ, նախընտրեր լույսը խավարից:

գ) Արժուեստին և կողմնակիցները ելնում էին ոչ միայն թուրքահայերի, այլև ռուսահայերի շահերից, հայ ժողովրդի արեւելահայ և արևմտահայ երկու ամենախաղաղ հատվածները միավորելու պատմական անհրաժեշտությունից:

Եթե պանթուրքիզմի ներկայացուցիչները, Անդրկովկասը համարում էին նպատակով, խնդր էին դնում հայերին ռուսների լծից ազատագրելու մասին, ապա դա նախ շատ ծիծաղելի էր, իսկ երկրորդ՝ դրա իրականացումը մեծագույն չարիք կլիներ ոչ միայն Անդրկովկասի հայության, այլև թուրքահայերի համար:

Իսկ երբ դրվում էր թուրքահայաստանը Ռուսահայաստանի կցելու, հայ ժողովրդին իր պատմական տերիտորիայում համախմբելու հարցը, ապա դա նախ շատ օրինական մի պահանջ էր և երկրորդ՝ օգտակար ոչ միայն թուրքահայերին, այլև ռուսահայերին համար:

դ) Արժուեստին և կողմնակիցները հարելով ռուսական օրինատացիային, ջանում էին, Ռուսաստանի օգնությամբ, թուրքահայ ժողովրդին ազատել սուլթանական ռեժիմի կրկնակի ծանր լծից, թուրք փաշաների և քուրդ բեգերի վայրագ հարստահարություններից: Ըստ որում նրանք չէին անդիտանում ցարական կառավարության կրկնակի ճնշումը ռուսահայերի նկատմամբ, բայց իրավացիորեն նախընտրում էին ռուսահայ ղեկավարության վիճակը թուրքահայ ղեկավարության վիճակից:

ե) Վերջապես, Արժուեստին խորապես մտահոգում էր թուրքահայերի ապագան: Նա առհասարակ լավ տպագա չէր գուշակում հեյվանդ մարդուն համար, ևս առավել նրա դարձապարի տակ հեծող հայ ժողովրդի համար: Ընդհանրապես, Ռուսաստանի հետ կապվելով, ըստ Արժուեստի, հայերը ոչ միայն նմարավորութուն ձեռք կբերեն կապվելու համաշխարհային քաղաքակրթության հետ, այլև կդառնան այդ քաղաքակրթության տարածողները Փոքր Ասիայում:

Որպես կապիտալիզմի զարգացման ամբողջությամբ կապում էր Ռուսաստանում բուռն թափով զարգացող կապիտալիզմի հետ, իսկ Թուրքիայի հետամնաց ֆեոդալական սիստեմը իրավացիորեն դիտում էր որպես մի պատմաբանական հայատարի տնտեսական զարգացման առջև Այդպիսով Արծրունի պատմական հեռանկարով էլ նայում էր դեպի առաջ և ձգտում էր, որ իր հետ միասին բոլորը նայեն դեպի առաջ:

Ահա արանք էին այն հիմնական կոմանները, որոնք Արծրունուն և ժամանակակից բոլոր պրոգրեսիվ տարրերին մղում էին դեպի ռուսական օրինատար:

Պատահական չէ, որ Նույնիսկ ցարիզմի ազգային-գաղութային քաղաքականության դեմ պայքարող ռուսահայ դեմոկրատներից շատերը (օրինակ՝ 1881 թ. Մոսկովայի հայ ուսանողների «Հայրենասերների Միություն», 1882—1883 թ. թ. Թիֆլիսում կազմակերպված նարոդնիկական հովերով տարված հայ պատրիոտների անլիզալ խմբակի անդամները և ուրիշները) Թուրքահայերի ազատագրության հարցում հարում էին ռուսական օրինատարին, դրա հետ կապելով, իհարկե, տարբեր նպատակներ:

Թե որքանով են հիմնավոր մեր պնդումները հայ ժողովրդի ռուսական օրինատարի մասին, թողնենք, որ խոսեն փաստերը. փաստերի լեզուն, ինչպես ասում են, ավելի պնդալուս է:

Մենք արդեն նշել ենք մի շարք կարևոր փաստեր 18-րդ դարի և 19-րդ դարի առաջին կեսի հայերի ռուսական օրինատարի վերաբերյալ: Այժմ ծանոթանանք 19-րդ դարի երկրորդ կեսի մի քանի կարևոր փաստերի հետ:

Սկսենք Միքայել Նալբանդյանից. ծանոթանանք հայ ռևոլյուցիոն-դեմոկրատական հոսանքի առաջնորդի տեսակետների հետ:

Նալբանդյանը ցարիզմի դեմ էր, նա մարտնչում էր ցարիզմի ազգային-գաղութային քաղաքականության դեմ, հայ ժողովրդի ազատագրության համար: Հայտնի է, որ այդ վեհ նպատակի համար էլ նա զոհվեց:

Սակայն, որքան էլ պարագոքսալ լի՛վա, կոնկրետ, Թուրքահայերի ազատագրության հարցում, սուլթանական Թուրքիայի և ցարական Ռուսաստանի միջև ընտրություն կատարելու հարցում, նա իր հայացքը դարձնում էր դեպի Ռուսաստան՝ ելնելով ռուսահայ և Թուրքահայ դեմոկրատիայի շահերից:

1860—1861 թ. թ. Նալբանդյանը երկու անգամ լինում է Թուրքիայում: Պոլսում եղած ժամանակ նա մոտիկ կապեր է հաստատում Թուրքահայ դեմոկրատական տարրերի հետ, մասնակցում է կղերականության ու ամիրայության դեմ նրանց կողմից մղվող պայքարին: Նալբանդյանը մոտիկից ծանոթանում է Թուրքահայ դեմոկրատիայի իրավական, տնտեսական, կուլտուրական գրություններին: Նրա վրա առանձնապես ծանր տպավորություն է թողնում մասսայորեն պառլամենտացիայի ու պանդխտության ուղին բռնած Թուրքահայ գյուղացիության թշվառ վիճակը: Հետագայում «Հյուսիսափայտ»-ի համար Պետրոպոլիսի բանտից գրած «Ազգային բըրժուազույն» հոդվածում Նալբանդյանը այսպես է նկարագրում Թուրքահայերի սարսափելի վիճակը:

«Մենք սարսափում ենք, երբ այժմ ենք ձգում այն անշագյաժ, անապատացած աշխարհի վրա, ուր այժմ մեր խնդն, անտեր և անօգնական ժողովուրդը միլիոնավոր բազմաթյամբ թշվառության, հարստահարության և հուսահատության միջև հնարավոր ծայրը հասած, փախանալ արտասուքի, արյունի է փամամ այժերից, երբ լաց է լինում»¹։

«Երկու տող»-ի. «Աղգային թշվառության», Պոլսի «Մեղու»-ի և Պոլսի ուսանական դեսպոտի համաձայնությունով 1861 թ. դեկտեմբերի 22-ին դրած «Պոլսահայ լուսավորչական համայնքը» ղեկուցադրի մեջ Նալբանդյանը իրեն հասուել վճռականությանը հարձակվում է հայ կղերական ու առևտրական տարրերի վրա, որոնք իրենց հերթին հարստահարում էին թյուրքահայ աշխատավորությանը, խտորեն քննադատում է այսպես կոչված Ազգային Սահմանադրությունը և սահմանադրական տարրերին, որոնք կոմպրոմիսներ էին անում սուլթանի կառավարության ու հայ կղերա-առևտրական վերնախավի հետ, և միասնական ռեզոլուցիոն պայքարի ուղի է հարթում թուրքահայ և ուսանայ գեմեղնատիպի համար։

«Պոլսահայ լուսավորչական համայնքը» ղեկուցադրում Նալբանդյանը երևելով ուսանայ և թուրքահայ գեմեղնատիպին համախմբելու և ուսանական ռեզոլուցիոն շարժման հետ կապելու նպատակից, Պոլսի ուսանական դեսպոտին (իմա ուսանական կառավարության) վ. Պ.) ուշադրություն էր դարձնում հայ և օտար տարրերի այն վտանգավոր պրոպագանդի վրա, որի նպատակն էր թուրքահայերին հեռու պահել Ռուսաստանի ազդեցությունից և անջրպետ ստեղծել թուրքահայերի ու ուսանայների միջև։

«Հայ ազգը զուրկ արտաքին ամեն մի պաշտպանությունից,—գրում է Նալբանդյանը,—ենթարկված Դուռն կամայականությանը, փոքր առ փոքր կանցնի (և արդեն անցնում է) մասամբ կաթոլիկության, մասամբ բողոքականության և դրա հետ մեկտեղ կտարածվի Ֆրանսիայի և Անգլիայի բաղադրական ազդեցությունը թուրքիայում։ Միևնույն ժամանակ ամբողջ աշխարհում տրամադրված են Ռուսաստանի օգտին և հի՛ս ուս կառավարության կողմից ցույց տրվի նրանց թեկուզ ամենավերջ օգնությունը, այն ժամանակ Ֆրանսիական և անգլիական կառավարությունները կզրկվեն նրանց վրա ներդրած իրենց հնարավորությունից, հետևաբար և կանգ կանեն նրանց կրոնի և ազդեցության պրոպագանդը»²։

Թուրքահայերին ուսանայներից անջատելու փորձերը Նալբանդյանը իրավացիորեն դիտում էր որպես մի լուրջ վտանգ հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի միավորման այն ձեռնարկումներին դեմ, որ նույն այդ տարիներին նա սկսել էր իր ուսու և արևմտահայ բարեկամների հետ մեկտեղ։

Նշենք նաև, որ 1860-ական թվականների հայ լուսավորչական շարժման այնպիսի ակնառվոր մի դեմք, ինչպիսին Մտեփանոս Նազարյանն էր, նաև հայ ժողովրդի բախտը կապում էր Ռուսաստանի հետ։

1868 թ. սեպտեմբերին Կ. Պոլսի պատրիարքին և ազգային վարչությանը ուղարկած իրենց մի հանրագրի մեջ Մուշի հայերի ներկայացու-

¹ «Հյուսիսափայլ», 1868, № 3.

² Միք. Նալբանդյան, Անախյ կրկեր, էջ 60. Ընդգծումները մերն են։ Վ. Պ.։

ցիչները նկարագրելով ժողովրդի ծանր ու անապահով դրությունը, բրգերի վայրագություններն ու կողոպուտը, գրում են.

«Երկու տարի առաջ Մատնափանք կողոպտեցին ու վանահայր Պոստ փ. սպանեցին. բնավ պաշտպանություն չկալ տեղեկ և ոչ քննություն մը ու հատուցում այս տեղեն, քանի հայեր սպանվեցան ու իրենց արյան բողբոջ մը չեղավ. Զիարաթ գյուղի եկեղեցին կողոպտեցին... իսկ այս մեկ տարվան շրջանի մեջ յոթն եկեղեցի իրարու հետեւ կողոպտեցին, որոց մեկն ալ բուն Մշո միջի ս. Սարգիս եկեղեցին է, որը դռներ փակ և ինքն ամայի մնալով ավերման վիճակի հասավ. ասոնք ամենքը տեղական կառավարությունները գիտեւ, և միշտ բողբոջներ եղած է, բայց և ոչ մեկին դատաստան ու հատուցում եղած չէ: Դարձյալ այս մեկ տարվան շրջանի մեջ հինգ վեց կնիկ հայերեն փախուցին, բոնորժյամբ տանիկցուցին: Վարդուա հայոց կրած անլսելի հարստահարությունները և բռնաբարությունները, Սլիքանու եկեղեցվո մեջ պատահած սրբապղծությունը, զոր իբր թե քննության առին, բայց բոլորովին երեսի վրա ձգած և այնտեղ հայեր մահու տագնապ կկրեն...»

Բուն իսկ Մշո մեջ հայերը ի տարապարտույ կեանքին, հավասար և խաչ հայոյեյ առեկաց հասարակ խոսք մը եղած է, մինչև անպամ տուտուր ունեցողներ չեն խամարձակիր իրենց պահանջը պահանջել տո՛նիկներն:

Ազգն արդեն իր հուսահատությունն երես դարձուցեր փախչել Ռուսաստան, վասն զի անտանելի և խղճալաց վիճակը, արդեն բավական տներ գնացին երկրին և գրեթե առհասարակ ամենու գողափարն երբայն է:¹

1869 թ. գրած իբ մի գեկուցագրում էրզրումի անգլիական հյուպատոս Տեյլլըրը հետևյալ ուշադրավ տեղեկություններն է հաղորդում հայերի դեպի Ռուսաստանն ունեկած համակրանքի մասին.

«Ամեն տեղ այս դավաճաններում հայերը դառն կերպով դաժնաբանում էին թուրք կառավարությունյան դեմ և միևնույն ժամանակ անչափ զովում էին Ռուսաստանը, բացիքաց հայտնելով, քն որոշել էին այնտեղ գաղթել... Պետք է խոստովանել, որ հայերը դժգոհություն համար լիւրի պատճառներ ունեն, որոնք են՝ թուրք կառավարության իսկապես հոռի վարչական սխառտեմը, հարկերի անհավասար բաշխումը, նրանց՝ ինչպես և տասանորդի՝ չափազանց անկարգ հավաքումն, արդարության կատարյալ բացառությունը, անընդհատ կատարվող զեղծումներն ու քրիստոնյաների՝ իսլամներին հետ հավասար նկատվելու մասին պահանջման բացարձակորեն անդորժողերի մնալը...»

Երզրումի վիլայեթի բնակիչները՝ իբրև ուսաց սանճանկից՝ ավելի ունեն այս գգացումներ, քան Դիարբեքիի և Խարփուքի հեռավոր Ասհնագենիի հայերը:²

1872 թ. Վանում կազմվում է «Միուրիւն ի փրկութիւն» առաջին գաղտնի ընկերությունը: Ընկերության նպատակն էր պայքարել թուրք և քուրդ հարստահարիչների դեմ, հայ ժողովրդի ազատագրության համար:

¹ Դիվան Հայոց պատմության, դերք ԺԴ, Հարստահարությունները Տաճկահայաստանում, վավերագրեր, Թիֆլիս, 1915 թ., էջ 123—124: Ընդգծումը մերն է. Վ. Պ.,

² Սարգիսյան, Հայկական խնդիրն և աղագային սանճանագրությունը Թուրքիայում, Թիֆլիս, 1912 թ., էջ 145—146: Տես նաև Blue Book, Turkey, № 16 (1877), ք. 31—32:

Առաջագրված նպատակի իրագործման համար ընկերությունը որոշ հույսեր էր կապում Ռուսաստանի օգնության հետ։ Այդ նպատակով էլ 1872 թ. մայիսին Վանի հասարակության կողմից ընտրվում են երկու ներկայացուցիչներ՝ Հակոբ Կալոյան և Նշան Շիրվանյան, որոնք և անցնում են Կովկաս ու դիմումներ հանձնում Կովկասի փոխարքային և Երևանի նահանգապետին։

Փոխարքային գրած դիմումի մեջ մենք կարդում ենք.

«Ձերդ կայսերական բարձրություն...

Ինչպես քաղաքի և մեծագույն ազգը, որ նույն սրբազան ավետարանի ուղղափառ և ճշմարիտ աշակերտն է և ըստ աշխարհի ալ յուր ամենագորավոր բազումները խիստ հաւանելի է այնոցիկ՝ որք նույն սրբազան պատվիրանաց ու կտակաց հետևող և հավատացող են...

Վաճախվալի և բշվառ ժողովուրդը, որ միշտ այսգումակ հալածմանց մեջ կգտնվի, ի ձեռն բոքբարոսաց և թնեղվատից, որում համար դառն արտավոժ ձայն բարձած յուր կրոնակցեն և միանգամայն բարի և արի դրացիեն օգնություն կհայցեն...

Կհամարձակինք արտասվաց կարիլներով գրված սույն աղերագրերը դիմառատ վեհությունդ մատուցանելով՝ անգամ մի ձեռ հայրական ակնարկը առաւելելոցս դարձնելով՝ շնորհեք մեզ մի գոնսիու, որ է ձեր շունչն ու ազդեցությունն և զոր ասկից յոթ ութ տարի առաջ խնդրված ու խոստացած խնդ էր»։¹

Վերին աստիճանի ուշագրավ է Վանի հասարակության կողմից վերահիշյալ ներկայացուցիչներին արված «խոխանորդագրեր»-ը։

«Ստորակնքյալ Վանա հայ հասարակությունքս ութ տասն տարին ի վեր անհնարին թշվառության և հարստահարության գերի մատնված և վերջին աստիճան հուսահատած ըլլալով, երկու պտտվալոր անձանց, այն է Հակոբ աղա Կալոյան և Նշան Շիրվանյանի խորհրդատուությամբը նույն դառնալիտ վիճակն ազատվելու համար, որոշեցինք Նորին Մեծազոր Ռուսաց առաւելորդ Վայսեր հպատակելու դիմել. սորա զործողությունն ալ վերահիշեալ հարգելիք անձնվիրաբար հանձն առնելով՝ հասարակության կողմանն՝ այդ կողմը դիմեցին լիազոր փոխանորդությամբ. և մենք ալ՝ միահամուռ, սերով և արտիվ ընդունելով, կնքեցինք սույն փոխանորդագրերը»։²

Հպատակը Ռուսաց

ի Վան

1873

Կնիք

1872 մայիս 2

ի Վան

Գրեթե նույն բովանդակությամբն ունի Կալոյանի և Շիրվանյանի 1872 թ. հունիսի 8-ի դիմումը, որ նրանք ներկայացրել են Երևանի նահանգապետին»։³

¹ Դիման Հայոց պատմության, գիրք ԺԳ, էջ 273—274։ Ընդգծւմները մերն են Վ. Գ.

² Նույն տեղում, էջ 275։

³ Նույն տեղում, էջ 276—278։

Հարկ է ավելացնել, որ միայն Վանի հասարակությունը չէ, որ իր ազանդութիւնն ու փրկութիւնը փնտրում էր Ռուսաստանի օգնութեան և կամ նրա հպատակութեան տակ անցնելու մեջ։ Այդպիսի ցանկութեամբ համակցած էր առաջնապես Վանի վիլայեթի գյուղացիությունը, որը դաժան հարստահարութիւններից ծայրահղորդն քայքայվել, հուսահատական դրութեան մեջ էր ընկել։ Ահա թե ինչ են գրում Վանի շրջանի մի շարք գյուղերի հասարակությունները «Միութիւն» փրկութիւն գաղտնի ընկերությունը։

30 ապրիլ 1872 թ.

Ի Վան

Մեծապատիվ անդամք գաղտնի ընկերության

Մեք ստորագրուած մեր կրած նեղութեանց, հարստահարութեանց և դրկանաց երեսն ընդունիլն հուսահատած ըլլալով, և միջոցներս լսելով որ քաղաքամեջդ ալ նույն ցաւոք ժողովուրդը վարակած է և զգացած են այս անտանելի չարութեանց իրենց վրա ծանրանալը, ընկերություն մը կազմած եք Միութիւնն ի փրկութիւն անվամբ, ուստի ալ չկարենալով սոկալ առջն անկրելի լուծիլ՝ ձեզ կղիմենք, ձեզ հետ միանալով թերեւս դարման մը գտնեք թե ինչ միջոցով որ կարելի է այս չարիքներն փրկվելու։

Պարտաւոր եմք արդա՛ն և մահու չափ ձեզ հետ գալելու, ուր որ ալ մեր փրկութեան հույս զմեզ տանի։ Թե ուռա՛նալ հարկ է՝ ուռա՛նալ։ Թե դաղթել՝ գաղթենք։ Թե վերջապես մեռնիլ՝ մեռնինք, բայց փրկվինք։ Եյս է մեր աղերս, առ ձեզ և առ աստված. և կերպնուք չրաժանիլ ի միմեանց, բայց եթե մահվամբ միայն՝ (Հեռեւում են 5 գյուղերի ներկայացուցիչները ստորագրութեանները)։

Այս փաստերը պարզորոշ կերպով ցույց են տալիս Վանի և գաղտնի հայ ազգաբնակչության համակրանքը դեպի Ռուսաստանը, իրենց փրկութեանը ջրհատանյա, քաջարի, միշտ հաղթող ուստ աղջի հետ կապելու նրանց ցանկութիւնը։

1876 թ. սեպտեմբերի 23-ին Պալսի անպլիսկան գեաղաւոր հեռագրում է Լոնդոն.

«Հայերի մեջ արտահայտվեց ռեզոլուցիան շարժում, որ կտրող է լուրջ կերպարանք ստանալ...»

Հայոց ուսյալ գասակարդի մեծամասնութիւնը խիստ կերպով հակառակ է Ռուսաստանին, բայց ժողովուրդը, բազմաթիւնը, որոնք իսկապես տանջվում են այդ հարստահարութիւններից, այդպես չեն և համատեցած են, որ եթե փոփոխութիւն լինի (այսինքն եթե ուռա՛նալ տիրապետութիւնը գա), ավելի լավ կլինի»։

1876 թ. հուլիսին երզրումից «Մշակ»-ին գրում են. «Միայն հայերի թշնամիները կարող են դիտմամբ հալատացնել, որ հայերը դրութեանը թուրքեայում լավ է... Կ. Պոլսի հարստացած հայերը գուցե և ցանկանում են թուրքաց տիրապետութեան մեջ մնալ, բայց Հայաստանի հայերը, թուրք-

1 Նույն տեղ, էջ 272—273.

2 Սարգիս—Հայկական խնդիրը և Ազգային Սահմանադրութիւնը թուրքեայում, էջ 144—145, ընդգծումը ընդգրկն է՝ Վ. Գ.

քիայի ասիական դավաճանների հայերը մեծ ձգտում ունեն դեպի Ռուսաստանի հետ միասնալը¹։

Իր հետագա նամակներից մեկում նույն հեղինակը որոշակի կերպով հայտնում է, որ «Փոքր Ասիայի հայերի ցանկալիքում է միասնալ առևտուր պետության հետ, համեմատ ապրել և հաստատ օրեօրվա վտյիկը»։

«Մեր բոլոր հայացքները ուղղված են դեպի Ռուսաստանը», գրում է թղթակիցը²։

1878 թ. փետրվարի 1-ին Ալեքսանդր II-ին և Արտաքին գործերի մինիստր Գորչակովին ուղղած իրենց դիմումների մեջ Թուրքիայի հաղետրակառնության ներկայացուցիչները, Պոլսի պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի՝ գլխավորությամբ, խնդրելով պաշտպանել Հայկական հարցը, գրում են, որ Հայաց ազգի ուխտն ու փափագները միանում են Ռուսաստանի հետ, որ իրենք ցանկանում են աղքատյան կյանքով ապրել, պաշտպանել իրենց հայրենիքն ու տաճարները և այդ բոլորի իրականացման համար հույսը կապում են Ռուսաստանի հետ³։

1879 թ. հունվարի 25-ին Ադրիանապոլսի հայերի հոգևոր և աշխարհիկ առաջնորդները ներկայանում են ռուսական դոքտրինի գլխավոր հրամանատար գեներալ Տոպրեբնին և նրան հանձնում թագավորին հասցեագրված իրենց ուղերձը։ Դիմելով Տոպրեբնին՝ Ադրիանապոլսի հայոց առաջնորդ Փետրոզ Խախկոպտյան ասում է.

«Ընդունեցե՛ք այս աղբյուր իբրև անկեղծ արտահայտություն այն սիրտ զգացմունքի, որ ունին մեր հայրենակիցները դեպի Ռուսաստանը... Ես ինձ երջանիկ եմ համարում հայտնել ձեզ այս հանդիսավոր ժամին, որ հայերի, ինչպես և Ադրիանապոլսի բոլոր մյուս հասարակությունները, վայել են այն անդորրությունը, որ մինչև այդ ժամանակ նրանք բնավ չէին տեսած և ես բոլոր սրտով կցանկանայի, որ այսքան մխիթարական դուրս գալուց մեր արևնակից եղբայրների բարեխաղության համար, դեռ երկար ժամանակ տևեր»։

Այսպիսին էր այն ամբողջ թուրքահայությունը, ցանկությունը, բացառությունը Թուրքիայի վարչական և տնտեսական կյանքում տաքուկ տեղերը զբաղված մի խումբ մարդկանց և նվիրական որոշ պետությունների ու նրանց դեսպանատների ազդեցության առկա գտնվող շրջանների, որոնք, համեմատած առաջինների հետ, իրենց հետևորդներով հանդերձ, անշտն փոքրամասնություն էին կազմում։

Թուրքահայերի ազատագրությունը, ինչպես ասել ենք, Ռուսաստանի հետ էր կապում նաև ռուսահայերի ճնշող մեծամասնությունը։

Ռուսահայերի այդօրինակ ցանկությունները արտահայտություն են գտել 1876 թ. Ալեքսանդր II-ին ուղղած Թիֆլիսի հայ հասարակության ուղերձի մեջ։ Այդտեղ ասված է.

«Մենք, Թիֆլիս քաղաքի բնակիչ հայերս, չենք կարող անտարբեր մնալ դեպի այն աներևակայելի տանջանքները, որոնք կրում են ասիական Թուրքիայի սահմաններում բնակվող մեր ցեղակիցները և համադավանները,

¹ Մշակ, 1876 թ. հուլիսի 22, № 27. Նամակ Երզրուհից։

² Մշակ, 1876 թ. սեպտեմբերի 23, № 36։

³ Սարգսյան — Հայկական խնդիրը, էջ 274—275։

⁴ Մշակ, 1879 թ. փետրվար 10, № 20։

որտեղ ոչ սեփականությունը, ոչ անհատությունը, ոչ կրոնը, ոչ կյանքը քրիստոնյաների, ոչ նրանց ընտանիքի, կանանց և աղջիկների պատիվը ոչնչով չէ ապահովված... Մենք մեր թե արյունով և թե կրոնով եղբայրների գրություն ըստերկամացնելու մասին բոլոր հույսը դնում ենք Ռուսաստանի հզոր հեղինակություն ունեցող վրաս¹։

Թիֆլիսի հայերի այս ուղերձը, ինչպես «Մշակ»-ն է արձանագրում, գոհունակություն է առաջ բերում ոչ միայն ռուսահայերի, այլև թուրքահայերի մեջ²։

Վերջապես, եթե նույնիսկ մի կողմ թողնելու լինենք այս և նմանօրինակ փաստերը և միմիայն նկատի ունենանք այն վերաբերմունքը, որ թուրքիայի լծի տակ տառապող հայերը ցույց տվին 1877—1878 թ. թ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ, այդ էլ բավական կլինեի համոզվելու, որ թուրքահայերի համակրանքը ռուսների կողմն էր և նրանցից էին սպասում իրենց փրկությունը։

Եթե ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ հայերը դենք էին վերցնում և օգնում էին ռուս զորքերին, եթե Ալաշկերտի, Էրզրումի, Արդահանի և Թուրքահայաստանի այլ վայրերի հայերը տղջնում էին նշանավոր հայ զորավարների Տեր-Ղուկասովի, Լազարևի և ուրիշների գլխավորությամբ գործող ռուսական զորքերի մուտքը, իրենց ասն դոները լայնորեն բաց էին անում նրանց առաջ, ամեն կերպ օգնում, օժանդակում էին նրանց, այդ բնավ չէր նշանակում, թե նրանք դրանով ուղում էին անվանի հայ զորավարների և քաջարի ռուս զինվորների փառքի վրա նոր փառք ավելացնել։ Դա պարզապես ապացույց էր այն բանի, որ թուրքիայի հայերը իրենց ազատագրության հույսը կապում էին Ռուսաստանի օգնության հետ, և այդպես էլ էր։ Ռուսական զորքերի գրաված շրջաններում հայերը ազատագրվում էին թուրք փաշաների ու քուրդ բեգերի հարստահարություններից, ազգային, կրոնական և բարոյական ճնշումներից։

Բնորոշ է այն փաստը, որ երբ 1877 թ. դեկտեմբերի Տեր-Ղուկասովի զորքերը, տակտիկական նկատառումներով, սկսում են նահանջել Ալաշկերտից, նրանց հետ Ռուսահայաստան են դադթում Ալաշկերտի հովտի տասնյակ հազարավոր հայեր։ Երբ 1878 թ. ռուսական զորքերը սկսում են ետ քաշվել իրենց գրաված վայրերից, Էրզրումի և մի շարք այլ գավառների հայերը ոտքի են կանգնում՝ մասսայորեն Հայաստան գաղթելու։ Դեռևս Երզրումից արդեն անաջն առնելու համար՝ Խրիմյանը, Սրվանձադանը և ուրիշները կոչ են անում ժողովրդին՝ չզաղթել, չլքել իրենց ստան ու տեղը։ Իրենց հայրենի հողն ու ջուրը։ Ահա այդպիսին էր թուրքահայ ժողովրդի արամագրությունը ռուս-թուրքական պատերազմի տարիներին։

Եվ եթե Արժրուհին, հակառակ կղերա-պաշտանոցական ճահնի, հակառակ Ռուսաստանի մրցակից մեծ պետություններին թուրքիայի հետ տնտեսական շահերով կապված հայկական ապագադյանացած որոշ խավերի, թուրքահայերի ազատագրությունը կապում էր Ռուսաստանի օգնության

¹ «Մշակ», 1876 թ. հուլիսի 16, № 46.

² «Մշակ», 1876 թ., դեկտեմբերի 23, № 49.

հետ, դրանով նա հարգատրե՛ն արտահայտում էր այն տիրապետող ցանկությունը, որ կար հայ ժողովրդի ճնշող մեծամասնության մեջ:

Ռուսական օրինեմացիան ոչ մի ժամանակ այնպիսի ժողովրդականություն չէր վայելել հայերի մեջ, ինչպես Հայկական հարցի այս շրջանում: Ինչպես միշտ, առավել ևս Հայկական հարցի այս հետպում, բոլոր դեպքերում բուրժաների համար ձեռնում էր լինել Ռուսաստանի հետ, քան քիմնալ սուլթանական թուրքիայի դաժան լծի տակ:

Հայ ժողովրդի առաջավոր մտածողները, հենց այս ուղիով էլ առաջնորդում էին հայերին, հավատարիմ մնալով նրանց ցանկություններին:

Սակայն միշտ չէ, որ ժողովրդի և նրա առաջավոր մտածողների լավագույն ցանկությունները զործ են դառնում: Այդ նույնը կատարվեց և հայ ժողովրդի հետ 1877—1878 թ. թ. ռուս-թուրքական պատերազմը վերջացավ ռուսական զորքերի փայլուն հաղթանակներով, բայց հայերի ռուսական օրինեմացիան չուղից սպասած արդյունքը: Ռուս-թուրքական պատերազմին միջամտեցին եվրոպական մեծ պետությունները, որոնք և հարկադրեցին Ռուսաստանին ևս կանչակու իր նվաճումները, զիջումներ անելու ինչպես ընդհանուր հարցերում, այնպես էլ Հայկական հարցում:

Թուրքահայաստանը դարձյալ մնաց սուլթանական լծի տակ: Թուրքահայերի ազատագրության և Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնելու փոխարեն առաջ քաշվեց Ռուսաստանի հովանավորության տակ Թուրքահայաստանում մասնակի բարենորոգումներ մտցնելու հարցը, որը և անդ դրավ 1878 թ. մարտի 3-ին Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև Սան-Ստեֆանոյում կնքված պայմանագրի 16-րդ հոդվածի մեջ: Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածում ասված է.

«Նկատել ունենալով, որ Հայաստանում գրաված, բայց Թուրքիային վերադարձվելիք վայրերից ռուսական զորքերի հետնալը կարող է կոխնների և բարդությունների տեղիք տալ և բացասաբար անդրադառնալ երկու պետությունների բարյացակամ հարաբերությունների վրա, Բարձրագույն Դուռը պարտավորվում է Հայկական մարզերում, առանց ուղափան, գործադրել տեղական պահանջներից բխող բարեկարգություններ ու ունեցողներ և պաշտպանել հայերի ապահովությունը քրդերից ու չերքեզներից»¹

Ինչպես տեսնում ենք, Սան-Ստեֆանոյի 16-րդ հոդվածը այն չէր, ինչ հայերը ցանկանում, ինչի համար նրանք պայքարում էին: Դա շատ հեռու էր Ռուսաստանի հետ միանալու և կամ ինքնավարություն ձևող բերելու նրանց ցանկությունները բավարարելուց: Այդ էր պատճառը, որ հայ պատգամավորները (Ներսես Վարժապետյան և ուրիշներ) շատուցին իրենց անբավականությունը հայտնելու Պոլսի ռուսական դեսպան, 16-րդ հոդվածի հեղինակ Իգնատյեից, կշտամբելով նրան, որ շատ քիչ է պահանջել հայերի համար: Բայց փորձված զիջանագետը այնպիսի արդյունքներ է ներկայացնում, որ հայ պատգամավորները ստիպված են լինում լսել «Հայերը, —ասում է Իգնատյե, —չպետք է մեղնեց պահանջն առաջարկել»:

¹ Проф. Ю. В. Ключников и А. Сабанин, Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, часть I, 1925, Москва, стр. 222.

վելին, քան այն, որ այժմ իրականում մենք կարող ենք ձևով բերել: Համենայն դեպս, եթե մեզ հաջողվի Դոան հետ համաձայնության գալ պայմանագրում առաջարկված հոդվածի խմատում, ապա Ռուսաստանի պաշտոնական հովանավորությունը նրանց (հայերի Վ. Պ.) նկատմամբ կապահովվի և դա կլինի կարևոր քայլ նրանց ապագայի բարելավման ճանապարհին»¹

Իր մեծուարներում Իգնատյեը ուշադրավ փաստեր է բերում այն ընդգրկողությունների մասին, որ Թուրքիայի և եվրոպական որոշ պետությունների ներկայացուցիչները ցույց են տվել Հայկական հարցի քննարկման ժամանակ: Այսպես, օրինակ, երբ Իգնատյեը Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր և թուրքական պատվիրակության նախագահ Սաֆիա փաշային առաջարկում է պայմանագրի մեջ մտցնել համապատասխան հոդված՝ վրլայիթների ինքնավարության վերաբերող 1878 թ. օրենքը Վանի, Էրզրումի, Սվասի և Մուշի հայկական վրլայիթների վրա տարածելու մասին, փաշան խիստ կեղտով ըողորում է՝ ասելով. «Դուք մեզ համարյա թե զրկել եք եվրոպական մարդկրից, գոնե մեզ հանգիստ թողեք Ասիայում»² Խոսելով Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի մեջ մեծ դժվարություններով մտցված 16-րդ հոդվածի նշանակության մասին, Իգնատյեը գրում է.

«Անաշխան աղամ Հայաստանի անունը արտասանվում էր միջազգային պայմանագրի մեջ...

«Վերջապես ուսական ներկայացուցիչները կարողացան համաձայնեցնել Թուրքիայի ներկայացուցիչներին ստորագրելու թևկուզ ոչ այն պայմանները, որոնք սկզբում խմբագրվել էին, բայց դժուրացել, միայն այն խնդրով, որ առաջին անգամ Դոան վրա պարտավորություն էր դրվում անհապաղ բարելավել հայերի դրությունը, անցկացնել այն ռեֆորմները, որոնք բխում էին տեղական պահանջներից, և ապահովել հայ ազգաբնակչությանը քրդերի ու չերքեզների կամայականություններից: Այն հոդվածի նմանօրինակ խմբագրությունը հնարավորություն էր տալիս Ռուսաստանին առաջգական նշանակություն տալ նրան, նայած պայմաններին և, համենայն դեպս, պաշտոնապես միջամտելու Դոան պարտավորությունների կատարման եղանակի մեջ՝ հենվելով տեղական կարիքների վրա:

Միջազգային ակտի մեջ հանդիսավոր խոստովանությունն այն մասին, որ քրդերն ու չերքեզները սպառնում էին քրիստոնյա ազգաբնակչությանը, հրապարակային դատավճիռ էր դրություն ունեցող Թուրքական ադմինիստրացիայի նկատմամբ՝ ճանաչված սուլթանի ներկայացուցիչների համաձայնությամբ: Զինված այն պայմանագրային հոդվածով՝ ուսական զննպանը Կոստանդնուպոլսում կատարյալ հնարավորություն էր ձևով բերում նշանակալից չափով ազդելու հայ ազգաբնակչության դրության բարելավման վրա և, հասկանալի է, Ռուսաստանի շահերի համեմատ, համապատասխան հանգամանքներում զարկ տալու Հայկական հարցին Թուրքիայում»³

¹ Исторический Вестник, 1915 г. июль, стр. 59.

² Նույն տեղ.

³ Նույն տեղ, էջ 59—60.

Ինչպես էլ որ գնահատելու լինենք Իգնատյանի վերաբերմունքը գեղի Հայկական հարցը, այնուամենայնիվ չենք կարող զանց առնել նրա ֆա-
բրը՝ Ռուսաստանի շահերի համապատասխան, Հայկական հարցին լուծում
ապուռ ուղղութեամբ, որը և միանգամայն հնարավոր էր, հայերի համար
էլ ձեռնառու:

Հայկական հարցի տվյալ հոռայում հայ ժողովրդի և Ռուսաստանի
շահերը համընկնում էին ավելի, քան Թուրքիայի կամ Եվրոպական որևէ այլ
մեծ տերություն շահերը: Ռուսական ծրագիրը Հայկական հարցի լուծման
անհամեմատ ավելի ռեալ և նախընտրելի ծրագիր էր:

Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը իր ժամանակին, երբ
արյունարբու սուլթան Աբդուլ Համիդը ձգտում էր նույնիսկ աշխարհա-
գրական քարտեզից ջնջել Հայաստան անունը և կոչել Քրդստան, երբ
Թուրքիայի մեծ վեզիր Քեմալ փաշան հրադարձելով հայտարարում էր, թե
«պետք է ջարդել բոլոր այն ծնոտները, որոնք կարտասանեն Հայաստան
բառը», այդ հոդվածը հայերի համար նպաստավոր, զբաղեցրած մի երևույթ
է: Այստեղից էլ հասկանալի է, թե որքան անհիմն և միակողմանի կլի-
ներ 16-րդ հոդվածը, առել է թե ուսական՝ քաղաքականության հաղթա-
նակը, գնահատել որպես «մեծագույն յարիֆ և օնիր» հայերի համար, ինչպես
այդ անում է պրոֆեսոր Լեոն¹: Կառչած մնալով Արևելյան հարցի մասին
Պոլսի վեհաժողովում ու նրա շղկայի սոցիոլոգիական սխեմաներին:

Այս ամենից հետո պարզ է, թե որքան սխալ ու վնասակար է նացիո-
նալիստ պատմաբան Դավիթ Անանունի այն կոնցեպցիան, թե՝ «Եղեմյան
էր հայը, երբ Ռուսաստանի աջակցությամբ կամ բարի վերաբերմունքի մեջ էր
սրճում իր քաղաքական ծրագրի իրագործումը»:²

Հայտնի է, որ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը չարժանացավ իրա-
գործման բախտի: Ռուսաստանի հակառակորդ մեծ պետությունները, նոր
պատերազմի սպառնալիքի տակ, պահանջեցին վերանայել Սան-Ստեֆա-
նոյի պայմանագիրը: 1878 թ. հունիսի 13-ին գումարովեց Բեռլինի կոնգրես-
սը, որտեղ և Բիսմարկի նախագահությամբ վերանայվեց ու փոփոխությամբ
հնթարկվեց Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը:

Բեռլինի կոնգրեսը Ռուսաստանին զրկեց բոլոր այն նվաճումներից, որ
նա ձեռք էր բերել Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով:

Բեռլինի կոնգրեսը ծանր հարված հասցրեց նաև հայ ժողովրդին: Ամե-
նից առաջ նա խուզեց Սան-Ստեֆանոյի 16-րդ հոդվածը և 61-րդ հոդվածի
տակ պահեց միայն ռեֆորմներին վերաբերող մասը: Երկրորդ, որ և էական-
նքն է, այդ հոդվածի գործադրման հսկողությունը դրվեց վեց մեծ պետու-
թյունների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի, Գերմանիայի, Ավստրո-
Հունգարիայի և Իտալիայի վրա:

Անավտակ այդ հոդվածի լրիվ տեքստը:

«Բարձրագույն Դուռը պարտավորվում է, առանց ուշացնելու, Հայկա-
կան մարզերում գործադրել տեղական պահանջներից բխող բարեկարգու-
թյուններ և ռեֆորմներ և ապահովել հայերի անխտանալությունը չնքնեղ-

¹ Պրոֆ. Լեո, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. Ա, էջ 78, 1934 թ., Փարիզ:

² Ի. Անանուն, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, հ. II, 1922, էջ 230-ին, էջ 233:

ներքից ու քրդերից: Այդ նպատակի համար ձևոք տառած միջոցների մասին նա պետք է պարբերաբար հաղորդի պետութժյուններին, որոնք պիտի հսկեն նրա գործադրման վրա»¹:

Եթե 16-րդ հոգվածի գործադրման վրա հսկելու էր միայն Ռուսաստանը, այժմ արդեն 61-րդ հոգվածի գործադրության վրա պետք է հսկեին տարբեր և հակառակ շահեր ունեցող վեց պետութժյուններ, մի բան, որ, ինչպես փորձն էլ ցույց տվեց, բնավ իրագործելի չէր: Տեղին է վերհիշել ռուսական ժողովրդական առածը՝ «У семи нянек — дитя без глазу»²:

Եվրոպական հեղինակներից մեկն ասում է. «Հավաքական երաշխավորութժյուններն ավելի երևակայական են, քան իրական: Նրանք չունեն այն արժեքը, որ ունի մի անհատական երաշխավորութժյուն»: Ծիշոտ այդպիսին եղավ հայերի համար Բեռլինի կոնգրեսը:

Բայց չնայած դրան, հայերի մեջ էլ գանվեցին Մինաս Չերազի պես անհեռատես քաղաքագետներ, որոնք ասում էին, թե «Պերլինի վեհաժողովն մի ոսկեհանք շահեցանք, մեզ անկ է խիղախել և հանել ոսկին»³: Գանվեցին մարդիկ, որոնք 61-րդ հոգվածը վեր դասեցին 10-րդ հոգվածից, հույս դնելով մեծ պետութժյունների մրցութժյան վրա, ասելով՝ «Հայ տարբը օգուտ պիտի քաղե այս մրցումեմ»:

Այնպե, նրանք Հարաշար սխալվեցին, քանի որ, ինչպես իբրմյանն էր պատկերավոր ձևով արտահայտում, հայերը իրենց թղթե շերեփով երբեք չպետք է կարողանային միջադպային դիվանագիտութժյան հարիսայի պուտուկից գեթ մի պրատեճ հարիսա հանել, ինչպես այդ անում էին երկաթե շերեփ ունեցողները:

Բնորոշ է, որ Բեռլինի կոնգրեսի հայ պատվիրակության⁴ ներկայացրած պահանջները նույնիսկ ուշադրութժյան չառնվեցին կոնգրեսի կողմից, իսկ պատվիրակներին թույլ չտվեցին կոնգրեսի շենքը մտնել: Եվ այդպես կազմվեց տխրահռչակ 61-րդ հոգվածը:

Այդ տեղի ունեցավ հունիսի 8-ի նիստում: Նույն օրը պատվիրակներին մեկը՝ Սահփան Փափազյանը իր հուշատետրում գրում է. «Ես ու Չերազ երկու երեք անգամներ մտախոհ և հուզված սկսանք պատիլ Բոնկրեսին տանք առաջ, խնդրեցինք Աստուծան, որ ողորմի բյուրավոր անմեղ զաներու արյունին և միխոնավոր հայերու աղաղակին ու ապա աչքերնիս արցունքով լի տուն դարձանք»⁵:

Հայկական պատվիրակությանը այլևս ոչինչ չէր մնում անելու: Նրանք իրենց բողոքը ներկայացրին կոնգրեսի նախագահ Բլամարկին և ձեռնուհայն վերադարձան Բեռլինից:

Ահավասիկ այդ բողոքը:

«Հայ պատվիրակությանը իր ցավն է հայտնում, որ իր օրինավոր և

¹ Проф. Ю. В. Ключников и А. Сабанин, Международная политика и т. д., ч. I, стр. 229.

² Միմաս Չիրազ — Բե ինչ շահեցանք Պերլինի վեհաժողովն, էջ 23 և 29: 1878 թ., Կ. Պոլիս:

³ Հայկական պատվիրակության կազմի մեջ մտնում էին՝ Մկրտիչ իբրմյան, Զարեն Նար-Բեկ, Մինաս Չերազ և Սահփան Փափազյան:

⁴ «Անահիտ», Փարիզ, 1907 թ., № 3—4—5, էջ 58. Սա. Փափազյան, «Պատգամավորի մը հաշտատեքեն»:

միանգամայն չափավոր պահանջները կոնգրեսի կողմից չընդունվեցին։ Մենք կարծեցինք, թե մի քանի միլիոնից բաղկացած մի ազգ, որ մինչ հիմա ոչ մի օտար քաղաքականության գործիք չէ դարձել, որ չնայելով իր ավելի հարստահարված լինելուն, քան Թուրքիայի մյուս քրիստոնյա ցեղերն, ոչ մի նեղություն չէ նպատակադրել Թուրք կառավարության, և որ թեև ոչ մի մեծ պետության հավատակից և ցեղակից չէ, բայց և այնպես քրիստոնյա լինելով, ինչպես Թուրքիայի և մյուս քրիստոնյա ժողովուրդները, այս մեք դարձավ կարող էր հուսալ, թե միևնույն պաշտպանությունը կգտնե, ինչ որ մյուսները. մենք կարծեցինք, թե այսպիսի մի ազգ որևէ քաղաքական փոփոխություն չունենալով՝ իրավունք կստանա իր սեփական կյանքով ապրելու և հայկական հողի վրա հայ պաշտոնյաների ձեռքով կառավարվելու։ Հայերը հասկացան, թե խաբվել են, թե նրանց իրավունքները չեն ճանաչվել, որովհետև խաղաղասեր են եղել և թե իրանց նախնի եկեղեցու անկախությունն ու իրանց ազգությունը պահելով ոչինչ չեն ձեռք բերել։

«Հայ պետավերակությունը պիտի ետ դառնա Արևելք, իր հետ տանելով այդ դասը։ Բայց նա հայտնում է այսուամենայնիվ, թե հայ ժողովուրդն երբեք պիտի չդադրի ազադակ հանելու, մինչև որ Եվրոպան նրա պահանջներին արդար գոհացում չտա։ Բեռլին, 13 հուլիս, 1878»¹

Այսպիսով, Բեռլինի կոնգրեսը Հայկական հարցը դարձրեց մեծ պետությունների շահերի հետ կապված մի հարց, նրա լուծումն անհամեմատ ունեւ ճանապարհից հանեց և զրեց բոլորովին աննպաստ ու վերջին հաշվով կորստաբեր ճանապարհի վրա։ Ռուսահայերի և Թուրքահայերի միավորման փորձերը տապալվեցին, Թուրքահայերին չհաջողվեց միանալ Ռուսաստանի հետ և կանգնել զարգացման այն ուղիների վրա, որոնց վրա գտնվում էին ուղևասայերը։ Բեռլինի կոնգրեսը Թուրքահայերին և ուղևասայերին պահեց բաժան-բաժան վիճակում և աշխատեց անջրպետ ստեղծել նրանց միջև։ Դա, իր ժամանակին, ամենաժանր հարվածն էր, որ հայ ժողովուրդն ստանում էր միջազգային դիվլոմատիայից (գլխավորապես Անգլիայից) և մինչև վերջ էլ չկարողացավ բուժել իր այդ վերքերը։

Բեռլինի կոնգրեսը արևկոծեց հայ ժողովրդի սիրտն ու միտքը։ Հիասթափության ու բողոքի ալիք բարձրացավ նրա դեմ։ Բեռլինի կոնգրեսը շրջադարձի կետ հանդիսացավ Հայկական հարցի պատմության մեջ։ Հայ հասարակական գործիչներից շատերը, որոնք անհետապես ու անհետևողական գտնվելով, Սան-Ստեֆանոյից ավելի հույսեր էին կապում Բեռլինի կոնգրեսի հետ, սկսեցին վերանայել իրենց դիրքերը։ Աթուրքներն և նրա համակրողները «Մշակ»-ում, Ծերենցն ու Սրվանձադյանը «Փորձ»-ում² Ռ. Պապկանյանը, Բաֆին և ուրիշները իրենց գեղարվեստական ստեղծագործություններին մեջ սկսեցին խառաղանել «ապերախտ» Եվրոպային, «Հայաստանի մեջն է բուն Հայկական խնդիրը, մենք Պերլինի մեջ կորոնենք զայն» — գրում է Սրվանձադյանը³ «Մեզ վրա պետք է հույս դնեմք եվ ոչ քե

¹ Սաբուխյան, Հայկական խնդիրը, էջ 479:

² Տես «Փորձ», 1879 թ., № 1, էջ 200—213, № 2, էջ 464 և այլն:

³ Ք. Վ. Սրվանձադյան — Թորոս արքայի Հայաստանի Համբարձ, մաս 1, 1879 թ., Պոլիս, էջ 269, ընդգծումը հեղինակինն է։ Վ. Պ.:

Բեռլինի, — ազգաբարձր է Արծրունու «Մշակ»-ը: Այն ազգը, որ ինքն իր վրա հույս չուներ, նա ապագա չուներ:¹

Ընդհանուր գծերով, ահա, այսպիսին էին Հայկական հարցի զարգացման պատմական ուղիները մինչև Բեռլինի կոնգրեսը՝ մինչև նրա միջազգային գիտությունների հարց դառնալը:

Парсамян В. А.

Исторические пути развития армянского вопроса до Берлинского конгресса

Р е з ю м е

Армянский вопрос — один из основных вопросов нашей новой истории. Ни один вопрос истории Армении не удостоился столь большого внимания со стороны армянских и иностранных авторов, как Армянский вопрос. По данному вопросу написана большая литература на армянском, русском и европейских языках. Однако, этот вопрос и по сей день всесторонне, правдиво и научно не освещен. Нельзя излагать научную, марксистскую историю Армянского вопроса, не преодолев ложных, тенденциозных толкований буржуазной историографии.

Армянский вопрос вошел в историю международной дипломатии как вопрос, касающийся турецких армян. Этот вопрос, получивший в 1878 г. в Сан-Стефано и Берлине международную окраску, непосредственно касался только турецких армян. Впрочем, будучи таковым, он отнюдь не ограничивался рамками турецко-армянской жизни, а выходил из этих рамок и принимал всеармянский — общенациональный характер. Иначе и не могло быть. Разъединенный в результате неблагоприятных исторических условий, весь армянский народ, в особенности русские армяне, были тесно связаны с турецкими армянами не только национальными, культурно-историческими многочисленными нитями, но и социально-политическими связями и весьма справедливо рассматривали их вопрос, как свой собственный вопрос.

В чем же сущность Армянского вопроса в Турции? Какие цели преследовали турецкие армяне?

Армянский вопрос в Турции не что иное, как национально-освободительная и социальная борьба турецких армян, в основном крестьянства, направленная против национального и феодального сурового угнетения и эксплуатации со стороны султанского военно-феодалного деспотизма. Цель турецких армян — освободиться из-под тяжелого варварского ига турецких пашей и курдских беков, объединиться со своими единокровными братьями — армянами, живущими

¹ «Մշակ», 1879 թ., հունիսի 31, № 124.

в Закавказье, образовать единую национальную семью и завоевать национальную независимость на исторической территории Армении. Вот главная цель, основной смысл Армянского вопроса.

Армянский вопрос, как и вопрос изымающих под игом Турции греков, сербов и болгар, в той или иной мере связан с Восточным вопросом, в частности с интересами колониальной политики великих европейских держав (главным образом Англии) в отношении султанской Турции. Вопреки воле армянского народа и во вред его интересам, каждая из этих европейских держав старалась использовать Армянский вопрос в целях своей колониальной политики. Это обстоятельство весьма отрицательно отражалось на Армянском вопросе и осложняло не только внешние, но и внутренние условия благоприятного разрешения его. Армянский народ, в первую очередь турецкие армяне, не могли избежать сложной международной ситуации, создавшейся в Турции. Им оставалось найти какой-нибудь выход из тисков Спильды султанского деспотизма и Харьбды империалистических держав.

Какой же выход?—Этот выход диктовали как создавшаяся конкретная ситуация, уроки истории, так и живой пример предшественников, а именно: уповав на помощь России, объединиться с Русской Арменией. С помощью России восточные армяне освободились из-под ига персидского деспотизма. Этот же путь освобождения избрали также турецкие армяне. Не случайно, что во всех войнах русско-турецких (1828—1829, 1853—56, 1877—78) армяне принимали активное участие, с оружием в руках, храбро сражались бок о бок с русскими против общего врага. Никогда русская ориентация не пользовалась среди армян столь большой популярностью, как в данном периоде Армянского вопроса. *Во всех случаях армянам было выгоднее выступать вместе с Россией, чем оставаться под игом султанской Турции и подвергнуться окончательному истреблению. Все представители армянской общественной мысли и национально-освободительного движения (Х. Абовян, Ст. Назарян, М. Налбандян, Гр. Арицун и др.), которые связывали судьбу армянского народа с русским народом, являлись выразителями чаяний и стремлений армянского народа.* Вот почему мы должны отклонить вредную концепцию историка-националиста Давида Анаиуна, согласно которой «армянин был идеалистом, когда осуществление своей политической программы искал в содействии или в благосклонном отношении России», или ошибочное утверждение проф. Лео, по которому 16-ая статья договора в Сан-Стефано была «величайшим злом и преступлением» в отношении армянского народа.

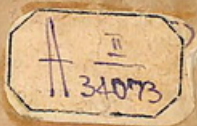
Для армянского народа 16-ая статья договора в Сан-Стефано была сравнительно более выгодна, чем 61-ая ст. Берлинского договора, не взирая на то, что и та и другая были весьма далеки от удовлетворения тех справедливых требований, которые выставляли армяне.

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. գրադ.

220034073

(204)

Парсаян В. А.
Исторические пути развития
армянского вопроса до
Берлинского конгресса
(На армянском языке)
Ереван—1946